

УДК 316.613.432

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, завідувачка відділу соціології культури і масових комунікацій Інституту соціології НАН України

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

3 приводу соціології недовіри

Анотація

Соціологічна традиція вимагає інтерпретувати довіру в позитивному ключі — як запоруку сталого порядку, функціонування суспільства в режимі скорочення різних видів витрат, успішної включеності індивідів у соціум у вигляді раціоналізованих дій і взаємодій, налагодженої міжособистісної комунікації в рамках більших чи менших за розмірами груп і спільнот. Але тоді недовіра неодмінно має поставати як негативна альтернатива, як знак розбрату й підозрілості, як обтяжлива дисфункція, маніфестація архаїчних або забюрократизованих відносин між людьми, групами людей, організаціями, інститутами. Останнім часом увагу дослідників привернули раніше не розглядані функції недовіри, що поступово набула онтологічного статусу. Обговорюються джерела і причини поширення недовіри в сучасних суспільствах, а також культурна складова живильного середовища відчуженості громадян та інститутів від загальних завдань, інспірована культурою надлишку різноманітних версій реальності, що заміняє довіру до них преферентністю їх як критерієм вибору прийнятних. Тобто недовіру, втілену в структурну форму, доречно ідентифікувати як відсутність довіри в результаті незаперечної дискредитації соціальних інститутів і політичних лідерів, але разом і як безвідносність щодо довірчого імператива.

Ключові слова: соціальні настрої, довіра, недовіра, демократія

Недовіра громадян України до політичних інститутів суспільства — факт загальновідомий і настільки усталений, що про довіру дедалі рідше говорять публічно. Хіба що рекламна риторика, причому ближче до чергових виборів, апелює до цього концепту. До того ж дані всіх п'яти хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) свідчать, що рівень довіри населення до владних структур в Україні найнижчий порівняно із громадянами інших держав континенту. Зв'язок між таким настроєм, що фіксується опитуваннями громадської думки, і політичною дією хоча й існує, але не простежується — ба навіть не може бути простежений — скільки-небудь достовірно. Далеко не очевидні й умови, що їх треба виконати, щоби недовіра трансформувалася в опозиційну чи спрямовану на підтримку влади дію, що залишається цілком реальною перспективою. І тому якщо недовіру й варто, приміром, вважати причиною подій у Києві взимку 2013–2014 років, то воєвчидь не першорядною в шерезі інших, більш спонукальних. Що означає практично повна відсутність довірчих відносин між основними соціальними суб'єктами з точки зору перспектив суспільного розвитку — залишається неясним, потребує осмислення, а також уточнення проблематики довіри, котра потрапляє сьогодні у фокус діагностики станів сучасних демократій¹.

Довіра vs Недовіра: перегляд асиметрії

Навдивовижу непорушна соціологічна традиція вимагає інтерпретувати довіру в позитивному ключі — як запоруку сталого порядку, функціонування суспільства в режимі скорочення різних видів витрат, успішної включеності індивідів у соціум у вигляді раціоналізованих дій і взаємодій, налагодженої міжособистісної комунікації в рамках більших чи менших за розмірами груп і спільнот. Але тоді недовіра неодмінно має поставати як негативна альтернатива, як знак розбрату й підозрливості, як обтяжлива дисфункція, маніфестація архаїчних або ж забюрократизованих відносин між людьми, групами людей, організаціями, інститутами. Вади сучасності найавторитетніші соціологи сучасності пов'язують із дефіцитом довіри та надлишком недовіри, тобто довіра визнається і вважається безумовним благом, чеснотою, на неї роблять ставку в модернізаційних проектах, а її протилежність підлягає обмеженню, якщо не остаточному усуненню. Стаття Л.Гудкова із Центру Ю.Левади, наприклад, повною мірою відповідає такій змістовій настанові [Гудков, 2012].

Очевидним контекстом таких уявлень є ідеї Модерну, а в декларації Конта і заснованого ним Позитивістського товариства — ідеї Прогресу і Порядку. Соціальний та інтелектуальний порядок на засадах довіри вбачався й досі вбачається для прогресистськи налаштованих представників соціаль-

¹ Статтю написано як завершальну частину книги, підготовленої авторським колективом Інституту соціології за матеріалами опитування “Соціальна довіра, влада і реформи: сучасний стан і перспективи”, замовленого Державним комітетом з питань науки, інновацій та інформатизації; емпіричний етап проведено Центром соціальних і маркетингових досліджень “СОЦІС” у грудні 2011 року. Книга “Суспільство без довіри” запланована до публікації.

них і політичних наук безумовно реалістичнішим і кращим, раціонально виправданим рецептом благого життя. На початку останнього десятиліття минулого століття ентузіасти із нью-йоркської Russell Sage Foundation, занепокоєні помітним спадом довіри в ускладнюваному і глобалізованому фінансово-економічно і телекомунікативно суспільстві, ініціюють серію публікацій про довіру. Наразі вона вже налічує 16 томів, залишаючись дещо в тіні широко відомих праць Ф.Фукуями і П.Штомпки. 2002 року в передмові до своєї книги “Довіра і довірливість” (четвертій у серії) Р.Гардин зізнається, що саме на наполегливу вимогу Р.Мертонна, котрий звернув його увагу на неповноту розмови про довіру без недовіри, він присвячує недовірі спеціальний розділ у новій книзі, попередньо оприлюднивши його окремо [Hardin, 2002: р. ХУІ]. Трохи пізніше недовіра стає основним предметом його наукових розвідок, що генеруються питанням про те, чи не розпочалася “епоха недовіри”: свіжість тематики вже приваблювала дослідників, обіцяючи, до того ж, суттєві дивіденди популярності у допитливої публіки.

Зміни відбувалися в самій дослідницькій атмосфері, інтерес переважно до довіри, цілком щиро підтримуваний у багатьох думкою про аксіологічну нерівноправність довіри і недовіри в соціальному світі, стрімко втрачав актуальність. А тема стрімко вичерпувалася, напевно, внаслідок дедалі більш уявлюваної утопічності соціологічних проектів з онтологізації асиметрії на користь довіри, що містили приписи індивідам і спільнотам, якими ті мали чи мають бути згідно із піднесеними соціальними, культурними, етичними критеріями, а в підтексті — нарікання з приводу далекої від досконалості людської природи. Окреслилася цікава сфера нерозуміння — як трактувати, пояснювати, ба навіть виправдувати майже тотальну відсутність конфіденційності в різноманітних сегментах публічного і повсякденного світу. На початку нового століття фактом стало помітне захоплення проблематикою недовіри; дедалі менше соціологів, психологів, філософів беруть під захист науковий престиж і значущість довіри. На середину другого десятиліття маємо вже сотні публікацій, тож доречно відіслати до найпримітніших. У 2004 році першим, а 2009 року другим виданням за редакцією Р.Гардина виходить друком колективна монографія про недовіру (вже восьма у згаданій серії) [Hardin, 2009]. Три роки по тому тут же публікується книга трьох авторів “Співпраця без довіри?” [Cook, 2007], у якій обґрунтовано можливість успішної акумуляції зусиль, знань, ресурсів поза встановленням етичних гарантій і настанов. Знак питання на титульній сторінці видавав коливання американських фахівців, але французький філософ і політолог П.Розанваллон у легітимності недовіри вже не вагається і заявляє про це заголовком опублікованого у 2008 році англійською мовою дослідження “Контрдемократія. Політика за доби недовіри” [Rosanvallon, 2008] і утверджує недовіру в статусі постійно присутнього екзистенціала, конститутивного елемента сучасної європейської демократії як політичного режиму. Відзначено також спроби культурного обґрунтування недовіри, зокрема у вигляді культурної універсалії, поданого С.Вершинініним у 2007 році в щорічнику Інституту філософії і права Уральського відділення РАН [Вершинин, 2007].

Інакше кажучи, сучасне (модерне) суспільство зовсім не виключає того, що домінантним у ньому настроєм виявляється фіксована опитуваннями

громадської думки недовіра, як це констатовано і для України. Рівні довіри громадян до урядів і співвітчизників, ясна річ, різняться у більш і менш соціально благополучних країнах і свідчать про якість встановленої демократії, як різняться і причини, внаслідок яких індивіди в різних країнах неоднаково відповідають на одні й ті самі запитання про довіру, котрі їм постійно ставлять [Сасаки, 2013 и др.]. Та все одно важливіше сьогодні придивитися до феномену недовіри і зрозуміти його в контексті соціально-гуманітарної концепції суспільства, що формується впродовж останніх п'ятнадцяти років. А саме прояснити мірою можливості: наскільки імперативним залишається вимога “довіряти” у непередбачувано сегментованому суспільстві XXI століття загалом, насиченому як інформаційними достовірностями, так і, не меншою мірою, непотрібними і беззмістовними інформаційними шумами. І зокрема, в українському суспільстві, що функціонує без чітко встановлюваних або аналітично схоплюваних векторів еволюції.

Чи перейнятися питанням, що у властивостях і характеристиках сучасності зумовлює не меншу, принаймні, раціональність недовіри як ставлення, схильності до дії і реальної дії порівняно з довірою? І якщо наприкінці 1990-х років П.Штомпка ще вважав, що інституціоналізація недовіри будцімто стимулює пошуки довіри, то нині переконаність у цьому навряд чи надихає наукову спільноту. Дж.Пікслі, яка інтерв'ювала представників великого фінансового бізнесу, констатує, що оскільки гроші на глобальних ринках являють собою дуже ненадійний інструмент, остільки недовіра вплетена в усі фінансові взаємодії [Pixsley, 2004: p. 2]. Тут, як можна зрозуміти, в якихось значимих обсягах довіри вже не місце: ризики й невизначеності таким інструментом соціального походження принципово не компенсуються. Утім, не компенсуються вони і недовірою, як переконала в цьому всіх фінансова криза кінця минулого десятиліття.

Поряд із фінансовою сферою недовіра домінує у сфері політики. П.Розанвалон приписує недовірі домінантний статус у сучасних відносинах між громадянами та обраними у владу їхніми представниками, і тоді делегування влади зовсім не тотожне делегуванню довіри на весь термін повноважень. З боку громадян не довіряти означає мати здатність і ресурси відстежувати дії влади, оцінювати їх і пред'являти свої оцінки з метою коригування здійснюваної політики. Демократія, в такому разі, являє собою не дар, не тимчасову угоду про право на управління, але результат обміну виборців із обранцями, що триває між датами виборів. Те, що іменується автором “контрдемократією”, передбачає якусь зустрічну заяву про себе “народного суверенітету” як про перманентно здійснювану непряму владу, поряд з епізодично оновлюваною представницькою. І ця непряма влада підтримується механізмами організованої в різні формати недовіри — від пильності до використання права вето. У такому разі ми маємо справу, стверджує П.Розанвалон, із демократичною формою недовіри. Із тим, у чому в ідеалі відсутні ворожість, жовчна підозра, навмисна відстороненість із прихованою агресивністю і що є вельми плідним для спільного існування, хоча амбівалентний характер недовіри, здатної набувати як благодотворного, так і деструктивного ефектів потребує обережності з його кваліфікацією [Розанваллон, 2012]. Тим самим апологетиці довіри, що демонструється прихильниками комунітаризму у відпо-

відних публікаціях, протиставляється презумпція недовіри. Але обидва різновиди утверджують асоціативність як неодмінну умову визнання кожним легітимності присутності інших у спільному просторі.

Три чинники, вважає П.Розанвалон, породжують ту форму агрегації індивідів, яку сьогодні іменують “суспільством генералізованої недовіри”: науковий, економічний і соціологічний. Науковий описаний У.Беком у книзі про ризики і невизначеності: баланс результативних ефектів нового знання і ґрунтованих на них військових, промислових та інформаційних технологіях стабільно негативний; економічний — пов’язаний із фіаско, що його зазнало прогнозування еволюції сфер виробництва і споживання за умов дедалі більшої відкритості ринків зовнішнім впливам; соціологічний чинник маніфестує зростання відчуженості індивідів від влади, що резюмується в байдужості до влади, в нерозумінні її дій, в переконанні, що на неї не варто сподіватися.

Звісно, список чинників не вичерпний, і перше враження таке, що залишаються шанси розширити його і запропонувати певні узагальнення. Такий варіант сприйняття або, як можна припустити, “опису реальності” передбачає безліч інтерпретацій, кожна з яких, можливо, уточнює інші, або доповнює їх, або викладає те саме іншими словами. Стосовно останньої опції залишається тільки сказати, що ситуацію недовіри генералізують дві взаємозалежні обставини — темпоральна й екзистенціальна.

Часові модули недовіри

Темпоральна обставина *трансляє небезпеку минулого і непрозоре майбутнє*. Метаморфози, що трапилися із відчуттям і розпізнаванням часу та його вимірів не тільки в соціальних науках, а й у практиках взаємодій у соціумі, неодноразово описано в спеціальній літературі. Найсуттєвіше в них зводиться до того, що минуле нічому корисному не вчить, не готує заздалегідь до продуктивної дії в теперішньому, радше воно надсилає напівзабуті чи, навпаки, незабутні побоювання, тривоги і недовольності. Історія як колекція захопливих наративів не обтяжена сьогодні дидактичним завданням. У найліпшому разі минуле репрезентується привабливими символами, ритуальними церемоніями та фігурами, перелік яких не є надто великим і цілком стандартним, за тимчасовими винятками, у поверхневих структурах масової пам’яті, а в решті згортається у щось непотрібне. У найгіршому — і більш поширеному — випадку воно виявляється нагромадженням досвідом несправедливості чи навіть злодіянь, не виліковних часом травм, тим, чого безпечніше цуратися, до чого краще ставитися з побоюванням і настороженістю. Стосовно науки і технології це показано У.Беком: знання, зобов’язане, відповідно до ідеалу Просвітництва, бути доброю силою, оптимістичних очікувань не виправдало. І це було помічено ще до появи нанотехнологій і їхніх застосувань у медицині й біології, маніпуляцій із стовбурними клітинами, останніх “успіхів генної інженерії”, масштабних забруднень навколишнього середовища масштабними катастрофами на атомних станціях і нафтових платформах, скандалів через прослуховування телефонних розмов і відстежування обміну інформацією в Інтернеті між громадянами й

урядовими органами, тобто до появи дедалі нових і несподіваних джерел занепокоєння і непевності.

Майбутнє — короткострокове і довгострокове — внаслідок різноманітних, але точно чи приблизно ідентифіковуваних, глобальних і локальних причин стає непрозорим, зникає за недосяжним обрієм теперішнього. Можливості вже не прораховуються, наслідки прийнятих рішень непередбачувані. Усе виглядає так, ніби вичерпалася сама здатність раціонального передбачення, а стратегічне, на далеку перспективу, державне і місцеве управління остаточно дискредитоване й поступається місцем щоденним сутичкам із безліччю господарських і соціальних проблем, частина з яких не піддається жодному впливу, ніби має невичерпний ресурс аутопойєзису, самовідновлення. Таку ситуацію нерідко називають презентизмом — розширеним за рахунок минулого теперішнім, що вдивляється не в далечинь майбутнього, але, немов у дзеркало, в самого себе, коли сумніви остаточно не розвіюються, серйозності не приділяється більше місця, а іронія і скепсис виявляються головними складовими атмосфери, в яку занурена вся соціальна конструкція, іменована суспільством.

Фактологічні репрезентації такої ситуації іноді вигадливі, а іноді тривіальні. Усім відомо, наприклад, що кризи в економіці й фінансах трапляються із різною періодичністю, але щоразу їх не вдається передбачати і запобігти їм. Постфактум, як правило, усюдишущі медіа відшуковують свідчення й авторів “точних” прогнозів, до яких ніхто із тих, кому треба було, не прислухався. Оскільки в презентизмі вже немає місця для безальтернативного наукового розрахунку і прив’язаної до нього екстраполяції, остільки привілей рекрутувати дедалі нових adeptів дістають альтернативні прийоми зазірання в майбутнє. Астрологічні та інші пророкування, в тому числі політичного і соціального штибу, раптово розмноженого племені експертів, що відтіснили ідеологів, авторитетних володарів дум та інтелектуалів, міцно ввійшли у практику повсякденності, не без допомоги тих самих традиційних і новітніх медіа. Масово тиражуються зразки поведінки, бажані на сьогодні і завтра, із сивої давнини і сказань віщунів витягаються знаки прийдешніх подій, а постановочні небувальщини в телевізійних шоу збирають доволі численні аудиторії. Відтепер усталений зв’язок із майбутнім успішніше підтримується переважно архаїчними інстанціями, строкатим агломератом заповзятливих медіумів. І хоча екскурси за межі теперішнього залишаються справою індивідуального вибору, але абсорбувати недовіру їм не вдається, майбутнє як обіцянка причетності дезавуїюване. Не ясно, чи остаточно, але туга за ним дедалі сильніше дається взнаки.

Безсиле, нездатне прорватися в майбутнє знання, а тим паче знання, що несе загрози і невизначеності, перестає бути структурним елементом процесу соціалізації індивідів, втрачає соціально інтегративну функцію, розчищаючи простір для соціальної диференціації, що прагне дроблення на нескінченно мізерні, близькі до природної межі індивідуалізації. Там, де загальному надбанню, яким усе ще бачиться знання, ставлять межу, з’являється те, що М.Грос називає “правом не знати” [Gross, 2012]. Причому “незнання” трактується вельми специфічно: індивіди не просто відвертаються від знання чи ігнорують його, навпаки, вони вже твердо знають, що вчені і

технологи настільки ж мало усвідомлюють можливі ефекти своїх інновацій, як і громадяни всіх інших занять, знання про незнання інтелектуалів і професіоналів уже не дозволяє їм легковірно обманюватися. Такого роду знання генерує недовіру, спонукаючи шукати альтернативні джерела і способи здобуття соціальної, раціональної й емоційної рівноваги у світі невизначеності й небезпеки. Утім, вимушено набуте громадянами через непевну експертизу “право не знати” підкріплюється й індивідуальними ініціативами: “не знати напевно” стає нормою також стосовно конкретних подій, ідей і думок. Оскільки медіа не наполягають нині на доставлянні істини, просуючи свої версії істинності, охочим залишається прийняти їх або спростувати, просто тут або протестувавши, наприклад, в Інтернеті, де, як відомо, є все. Але найчастіше й така можливість залишається примарною, не опанованою через цейтнот, економію сил і уваги, просте ухиляння від примусовості раціональних доказів або ж реалізується під тиском суто утилітарних завдань. Стримуванню культурної компетентності сприяє і надмірність інформаційних імпульсів, заслонитися від чого можна лише обмеживши кількість трансляторів і обравши ті, на які з різних причин варто більше покладатися порівняно із конкурентами. Проте й у цьому разі довіра ніяк не захоплює аудиторію цілком. До прикладу, лише половина тих глядачів, хто дивився у квітні 2013 року найрейтинговіші українські новини — Подробиці на Інтері і ТСН на 1+1, переважно їм довіряли (46%, 52% відповідно).

Тут слушно звернутися й до теми культурного сприяння зміцненню недовіри, розширивши список чинників П.Розанвалона і не сподіваючись на продуктивність таких членувань і класифікацій. Сучасна культурна фактичність, інституціоналізацію якої пов'язують із реакцією на невизначеність перспектив і всілякі ризики, дедалі виразніше виявляє дедалі більші смислові зони, котрі зовсім нещодавно видавалися зворотним боком, слабкими місцями у просторах своїх позитивних коннотацій, а сьогодні практично є самореферентними, бо структурують культуру і повсякденну дію. Незнання і недовіра належать до їх числа, як і не менш виразний і проблематичний феномен “нерозуміння”, лояльність до якого артикулює німецький перекладач з арабської С.Вейднер. Він так і називає свою статтю — “На захист нерозуміння, або Критика бездоганного перекладу” [Вейднер, 2011], маючи на увазі не тільки і не стільки особливості своєї професійної праці, скільки вразливість і обмеженість утвердженої культурної установки на можливість універсального перекладу будь-яких знаків, символів, текстів, а відтак — світу й усього того, що в ньому відбувається, у принципово зрозумілі смислові конструкції, на редукцію їх до умоосяжних станів на межі схоплення і необачливо виводять із культурного обігу непідвладне перекладу як недостеменне. Стерильність розуміння, обов'язок розуміти, бажання досягти розуміння миттєво, без жодних зусиль поширюється і на царину нашої толерантності стосовно інших людей, груп, явищ, подій, урізаючи і звужуючи її межі до відображуваного мовою медіа. Нерозуміння ж дає змогу уважніше вдивлятися в деталі, гостріше сприймати різного роду невідповідності й переглядати рішення.

Серед дескрипцій колективного життя у світі, сповненому невизначеностей, фігурує і концепт “громадянська неухважність” (“civil inattentive-

ness”). С.Гіршоєр пропонує ввести його для ідентифікації ситуацій випадкової і тимчасової спів-присутності індивідів у спільній локальності за схожих обставин, коли, незважаючи на близькість розташування, комунікація між ними не є обов'язковою, як між пасажирами громадського транспорту чи ліфта [Hirschauer, 2005]. Це ті стани, де жодної довіри не очікується, як не передбачено в ідеалі і взаємної підозрілості, де вимірювальний вектор відношення “довіра — недовіра” втрачає релевантність, оскільки в таких ситуаціях культивуються практики утвердження статусу Зимелевого “стороннього”, який має рівні з усіма іншими права на простір, який він тимчасово займає без жодних зобов'язань особистісної маніфестації. У сучасному міському контексті повсюдні розмови по мобільному телефону дають такого роду приклад, коли нескромність промовця і делікатність слухача, призвичаєного відсторонюватися від чужих бесід, становлять мізерну частину в неприхованій взаємній нецікавості.

Такі практики проживання в презентизмі забезпечують як мінімум подвійний вплив на смислову культурну участь і, послаблюючи напруження всередині, здавалося б, відомих та усталених на століття ціннісних опозицій, поглиблюють безвідносність щодо колишніх культурних канонів і правил, яка не сприймається ними як серйозна проблема, що потребує розв'язання в майбутньому. Демонстративна симультанність медіа-реальностей, втрата критичного смислу поняття маніпуляції у зв'язку із цифровою обробкою образів, яка нічим іншим і не є, мультипліцитність культури загалом не порушують питання про довіру, відкриваючи простір для інших потреб користувачів — у грі, розвагах, цікавості, сильних відчуттях, що надолужують пісноту повсякденності, в інформації про події й відсторонення від них же. Стосовно політики, про яку пересічні громадяни знають переважно за її презентаціями в медіа, відбувається те саме. Але щойно політична ситуація вибухає, як це трапилося в Україні наприкінці 2013 року, й одразу інтерференція хвиль недовіри як нерелевантності постановки питання про довіру і як її гострого дефіциту продукує приголомшливі ефекти. Відтепер сумніву піддаються будь-які слова і дії влади, протестувальників, зовнішніх і внутрішніх акторів екстраординарних подій на екрані та їхніх політичних і медійних продюсерів. Або ж люди безоглядно починають переконувати себе та інших, на кого і на що варто покластися, якщо ви бажаєте ввіритися праведній ідеї, справедливій політичній силі, істинно громадянському рухові, єдино правдивим медіа, і відмовляють наявним альтернативам у принаймні незначному кредиті щирості. Таке нерідко відбувається навіть всупереч суцільній очевидності, в чому самі ж медіа відіграють доволі важливу і полівалентну роль. І ті з них, що працюють на офіційно зареєстрованих частотах, і різноманітні особисті гаджети, які в перебігу справи фіксують все навколо для блискавичної доставки в Інтернет, разом із вулицею, із “майданом, заповненим до країв” (як говорить Джудит Батлер, аналізуючи народні демонстрації зими 2011 року на Близькому Сході й у Північній Африці), перетворюються на онтологічні структури “найсучаснішої версії публічної сфери” [Butler, 2011], яка, будучи такою, не може обійтися без аспірацій нехай мінімальної довіри між учасниками. Разом із тим інформаційні атаки на протилежну сторону конфлікту за посередництва всіх цих комунікативних

засобів мобілізують зусилля атакувати і людські тіла, артикулюючи недовіру в екзистенціальному просторі та часі.

Екзистенціали недовіри

Довіра, як про це можна прочитати у багатьох, починаючи від Г. Зимеля, передбачає три, і не менше, модуси часу: вона розпочинається в минулому, триває в теперішньому і прямує в майбутнє. Нічого схожого презентизм не передбачає; у цій особливій темпоральній реальності — майже герметично замкнутому теперішньому — довірі не розгорнутися, вона скочується в недовіру, доповнену і розширену екзистенціальною обставиною — насильством.

У наборі соціологічних парадигм, що доставляють різноманітні образи властивостей і особливостей спільного життя людей, присутня і конфліктна парадигма, в якій насильство є якщо і не вирішальною, то вельми примітною характеристикою. Справді, індивідуальні й колективні взаємодії припустимо, а іноді єдино доречно інтерпретувати в термінах впливу, втручання, підкорення, залежності, панування, приниження ба навіть терору і війни. Соціологічна рефлексія, що приймає за щось природне максимальне розширення змісту і вживання концепту “насильство”, локалізована, як у тому нас переконує Л. Болтанські, у межах критичної соціології [Boltanski, 2011: p. 20]. У публікаціях трапляються і заперечення проти таких обмежень, а “батькам-фундаторам” соціології закидають недалекоглядний пацифізм, що межує з утопічно-солоденьким зображенням дійсності [Malesevic, 2010]. Ясна річ, “насильство” із тих концептів, котрі подібно до деякого оптичного універсалу здатні створювати власну перспективу бачення реальності, що в гіпостазованій формі означало би, що весь світ людей є буцімто суто світ насильства. Презумпція альтруїзму, взаємної підтримки людських істот, їхнє співчуття до себе подібних припускається як рідкісне відхилення в такому світі.

Застосовно до сучасних соціумів Ф. Гро, наприклад, пропонує говорити про “ситуації насильства” [Гро, 2011]. Нинішня медіатизація насильства прислужилася образним підтвердженням його невіддільної вплетеності в тканину повсякденності, у мікрофізику екзистенції, що породжує тривогу і відчуття незахищеності. Безпека немовби скасовується, адже кожен може стати жертвою, а телевізійний або в Інтернеті перегляд новин підтримує стан тривоги без перспектив досягнення миру і без перепочинку. Візуалізація страждання жертв військових конфліктів, постійне підтвердження нещадної активності терористів, організованої й неорганізованої злочинності, психічно невірноважених або зневірених індивідів, ненавмисні смертельні випадки в результаті автомобільних аварій і техногенних катастроф, зрештою, жорсткість силових структур — поширена культурна практика медіа, що зводить насильство у безперервність. І це вже насильство без шансів на виправдання, воно подібне до стихійного лиха, що заздалегідь не обирає цілей, насильство безглузде, якому не завадити жодною пильністю.

Утім, джерело хвилювань і почуття незахищеності — не тільки в загрозах фізичному існуванню. В економіці, де домінують швидко оновлювані інформаційні технології і сфера послуг, то не передбачувано збільшується,

то довільно скорочується кількість робочих місць, зайняти які можна і без тривалого професійного навчання. Однак це “глухі” варіанти, тут відсутні перспективи професійної кар’єри, тут трудова історія не враховується, а майбутнє згортається, тут усе зведено до тривалого, але не тривкого те-перішнього, без артикульованих прав і контрактів, що гарантують стабільну зайнятість. В останні два десятиліття сформувалася верства, частку якої в населенні інтернаціональний колектив дослідників у Великій Британії оцінює у 15% і йменує “прекаріат” [Savage, 2013: p. 230–232].

Іншими словами, доцільно брати до уваги структурний аспект неявного насильства, що залишає індивідів наодинці із загрозами й невизначеностями соціального існування. Інститути й організації, що не виконують або втрачають з низки причин функції із забезпечення колективної безпеки, насильно переводячи їх у виняткове ведення персон, природно культивують негативні емоції (підозрілість, тривогу, безпорадність) у спільнотах індивідів і, як наслідок, продукують недовіру до самих себе. У тому самому процесі вони звільняються від обов’язків, одночасно привласнюючи недовіру як ресурс емансипації від громадян, замикаючись у собі і праведно чи якимось по-іншому відстоюють власну самодостатність. Але і громадяни в такому разі також звільняються від необхідності довіряти себе інститутам і керівним персонам, безповоротно від них дистанціюючись і використовуючи індивідуальні тактики захисту від лиха.

Суттєвим, поза сумнівом, є й те, що домінантному соціальному інституту — державі — іманентно властиве насильство. Концептуально оформлене уявлення про це, читаємо у П.Слотердайка, складалося за доби модерну: “...у фундатора новітнього радикального контрактуалізму Томаса Гоббса охоплені розумним страхом смерті індивіди спільно засновують державу-фірму “Левіафан”, за умови, що її генеральний менеджер, монарх, управлятиме нею як підприємством сфери обслуговування з продукування миру і правової захищеності, що вселятиме піднесений страх, у ситуації тодішніх громадянських війн” [Слотердайк, 2010: с. 271]. Якщо не забувати недавнє тоталітарне минуле із масово практикованим залякуванням громадян, то нинішня недовіра до держави з боку населення України виявляється в тому числі й ослабленим відлунням такого страху. До того ж легко пригадати зразки дії та бездіяльності держави в історії незалежної України, що мали виражену насильницьку форму і щоразу провокували деструктивні емоції та пригноблені психологічні стани громадян. Але і вони не йдуть у жодне порівняння із насильством збройних державних структур на Майдані Незалежності Києва взимку 2013 року. І, навпаки, повне безсилля їх перед збройними формуваннями людей на Сході країни навесні 2014 року.

Насильство, в усьому розмаїтті його проявів у вітчизняних кордонах, від самоочевидних до майже непомітних для кожного окремо, фатально деформує деяку цілісність, яка репрезентує, у розумінні соціологів, спільне буття людей, а разом аннігілює норми і правила, що забезпечують порядок. У станах насильства, що супроводжують кризи, потенціал безсумнівно-го, визнаного всіма розрізнення добра і зла, правди і брехні, справжнього і ілюзорного сягає свого мінімуму, а брутальна фактичність піддається інтелектуальній та етичній асиміляції дуже вибірково або не піддається зовсім.

Ворожі опозиції візуалізуються, неймовірне воліє поставати достовірним, взаємну антипатію репрезентує виразна суперечність сприйняття, оцінок, виправдань — множаться, інакше кажучи, ознаки і маніфестації суспільного розладу. Одночасно атрофується здатність індивідів, як і експертних об'єднань і регіональних спільнот, упевнено розрізняти політичні, соціальні, моральні дилеми і неконфліктно вбудовувати їх у легітимний державний чи наддержавний устрій. Або ж, навпаки, формується уперте небажання визнавати такі дилеми. У такому середовищі відкритості й довірливості місце якщо й залишається, то не багато.

Недовіра є очікуваною куди точніше і внаслідок культурної складової відчуженості громадян та інститутів від спільних завдань, інспірованої надлишком різноманітних версій реальності, поширюваних медіа або в безпосередніх комунікаціях між людьми, і це замість довіри до них пропонує преферентність як критерій вибору прийнятних. Тобто недовіру, втілену у структурну форму, доречно ідентифікувати як *відсутність довіри* в результаті незаперечної дискредитації або очевидного ослаблення соціальних інститутів і втрати авторитету політичними лідерами, властивостей і наслідків плюральних ситуацій насильства, властивих, на думку Р.Жирара, кризовим станам соціуму [Жирар, 2010: гл. 2]. Але також недовіра виявляється і як *безвідносність* до довірчого імператива, показово присутня в неупорядкованих і різнобічних культурних практиках, індиферентних до маніпуляцій з боку. Останнє дає алюзію якихось змінених метафізичних умов функціонування соціуму, що поступально складаються й утверджуються.

Перманентне розмивання спільних колективно й особистісно значимих символів і знаків солідарності (держава, національна ідея, лідер) маніфестує, що устремління до згуртованості явно поступається в енергетиці тенденціям роз'єднання. Тим часом незамасковані практики і способи утистки, без огляду на формальні та неформальні норми і закони полегшують пізнавальне завдання спостерігача, який намагається розібратися в тому, що відбувається. Йому не обов'язково вже передбачати наявність високих, раціонально обґрунтованих цілей і цінностей, що їх освячують, а саме того, що спрямовує і регулює дії індивідів і груп, оскільки за таких обставин у грі залишаються тільки інтереси, котрі циркулюють у спільнотах і просування котрих вуалюється зазвичай риторикою “спільного блага”, хоч би яке ідеологічне підґрунтя вона мала. Найближчим результатом виявляється фіксоване соціологічними інструментами, але навряд чи публічно обговорюване взаємне неприйняття, якщо не обопільне заперечення громадян і влади. Хоча те, як саме недовіра, що заповнює соціуми, позначатиметься на екзистенціалах людського існування, що мають неабиякий ресурс сталості, таких як віра чи надія, — це, звісно, залишається інтрижливим питанням і для дослідника.

* * *

Досвід вивчення довіри, а також викладені тут міркування дають підстави припустити, що емпіричне соціологічне дослідження недовіри на основі комбінації кількісної та якісної перспективи могло б, у найзагальнішому плані, виявити і встановити:

- найзагальніші обставини (чинники), що раціонально конституують ситуацію недовіри і дезавууюють імперативність ситуації довіри (матеріальні і метафізичні, соціальні, політичні, культурні);
- диспозиції і практики недовіри — схильності до дії й акти поведінки, типи форматів явного і латентного перебування у стані недовіри в соціумі, особистий і колективний досвід маніфестації недовіри до інститутів, організацій, спільнот, персон, неучасті в соціальній взаємодії; деградаційні солідарності;
- емоційний контекст, що супроводжує ситуації недовіри: рівень тривожності й занепокоєння, дефіцит безпеки, настрої невизначеності і нерозуміння сил, що впливають на напрям соціально-політичних й економічних процесів;
- ціннісно-сміслові обґрунтування недовіри, культурні механізми, що сприяють їй, глобальні та приватні медіа-практики, що продукують хаотичність комунікативних потоків, невизначеність комунікативних полів, соціальних, громадянських та екзистенціальних станів;
- стратифікацію і диференціацію населення за емоційним контекстом, диспозиціями і практиками недовіри; можливі сценарії еволюції її просторів і ситуацій у відносно стабільних і кризових, збуджених соціумах.

Звісно, докладний аналіз усього того, що сталося в Україні і з Україною впродовж останнього року, ще попереду, бо потребує неупередженого обмірковування, в тому числі й у перспективі зміцнілого феномену суспільної недовіри, яка, крім політичних інтересів, неординарно вплинула на драматичне набуття громадянами “тілесного і лінгвістичного досвіду права” (Г.Аренд), на їхню незгоду, їхнє небажання приймати чиюсь монополізацію умов реального життя і людського існування.

Джерела

Вейднер С. В защиту непонимания, или Критика безупречного перевода / Стефан Вейднер // Неприкосновенный запас. — 2011. — № 5 (79), <http://magazines.ru/nz/2011/5/ve17-pr.html>.

Вершинин С.Е. Социальное недоверие: парадигмы анализа, источники, функции (к постановке проблемы) / С.Е. Вершинин // Институт философии и права УрО РАН : ежегодник. — 2007. — № 4. — С. 61–74.

Гро Ф. Состояния насилия / Фредерик Гро // Логос. — 2011. — № 1 (80). — С. 149–171.

Гудков Л. Доверие в России: смысл, функции, структура [Электронный ресурс] / Л. Гудков. — Режим доступа : <http://russ.ru/журнальныйзал/НЛО/2012/№117/>.

Жирар Р. Козел отпущения / Жирар Р. — СПб. : Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. — 336 с.

Розанваллон П. Контрдемократия: политика в эпоху недоверия [Электронный ресурс] / Пьер Розанваллон // Неприкосновенный запас. — 2012. — № 4 (84). — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>.

Сасаки М. Сравнительный анализ доверия в различных странах / [Масамиси Сасаки, Владимир Александрович Давыденко, Гульнара Фатыховна Ромашкина, Виктор Васильевич Воронов] // Социологические исследования. — 2013. — № 3. — С. 60–73.

- Слотердайт П.* Сферы. Плюральная сферология. Пена / Слотердайт П. — СПб. : Наука, 2010. — Т. 3. — 922 с.
- Boltanski L.* On Critique. A Sociology of Emancipation / Boltanski L. — Cambridge : Polity Press, 2011. — 191 p.
- Butler J.* Bodies in Alliance and the Politics of the Street [Electronic resource]: Lecture [in the framework of the series The State of Things] / Butler J.; the Office for Contemporary Art Norway (OCA). — 2011, Venice. — 7 Sept. — Access mode : <http://www/eipcp.net/transversal/2011/butler/en>.
- Cook K.S.* Cooperation without Trust? / Karen S. Cook, Russell Hardin, Margaret Levi. — N.Y. : Russell Sage Foundation, 2007. — 272 p.
- Gross M.* “Objective Culture” and the Development of Nonknowledge: Georg Simmel and the Reverse Side of Knowing / Matthias Gross // Cultural Sociology. — 2012. — Vol. 6, № 4. — P. 422–437.
- Hardin R.* Distrust / Hardin R. — N.Y. : Russell Sage Foundation, 2009. — 344 p.
- Hardin R.* Trust and trustworthiness / Hardin R. — N.Y. : Russell Sage Foundation, 2002. — 256 p.
- Hirschauer S.* On doing being a stranger: The practical constitution of civil inattention / Stefan Hirschauer // Journal for the Theory of Social Behaviour. — 2005. — Vol. 35, № 1. — P. 41–67.
- Malesevic S.* War and Violence in Classical Sociology / Sinisa Malesevic // European Journal of Social Theory. — 2010. — V. 13 (2). — P. 193–212.
- Pixley J.* Emotions in Finance. Distrust and Uncertainty in Global Markets / Jocelyn Pixley. — N.Y. : Cambridge University Press, 2004. — 228 p.
- Rosanvallon P.* Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust / Rosanvallon P. — N.Y. : Cambridge University Press, 2008. — 336 p.
- Savage M.* A New Model of Social Class? Findings from the BBC’s Great British Class Survey Experiment / Mike Savage, Fiona Devine, Niall Cunningham, Mark Taylor, Yaojun Li, Johs. Hjellbrekke, Brigitte Le Roux, Sam Friedman and Andrew Miles // Sociology. — 2013. — Vol. 47, № 2. — P. 219–250.